सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

100%

SIDDHI Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address : Director : Mr. Tejas Ramparkar, Hyderabad
Tupe, N.A.S. Ramakrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vaishali Road, Parbhani, Maharashtra, India
Email : siddhiprakashan2009@gmail.com / tejas.prakashan671@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year 11, Feb. -2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2026 - Impact Factor : 8.709

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Vol. I, Issue -CXXXXII, Year 11, Feb. -2025

- Chief Editor -

Mrs. Pallavi L. Shete

Quarterly Research Journal

[Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's]

भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची भूमिका, महत्त्व आणि आव्हाने

पारधी प्रवीण सोमा

सहा.प्राध्यापक

बी डी काळे महाविद्यालय घोडेगाव ता. आंबेगाव जि. पुणे ४१२४०८

गोषवारा

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जातात. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) हे भारताचे जीवन आहे, ज्यामध्ये विविध प्रकारच्या व्यवसायांचा समावेश आहे. रोजगार निर्मिती, औद्योगिक उत्पादन, निर्यात वाढ आणि प्रादेशिक विकासामध्ये एमएसएमईचे योगदान लक्षणीय आहे. सध्याच्या काळात सुमारे ६३ दशलक्षांहून अधिक एमएसएमई भारतात कार्यरत असून ते देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) सुमारे ३० टक्के योगदान देतात. या संशोधन पेपरमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत एमएसएमईची भूमिका, त्यांचे महत्त्व आणि समोरील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

- भारतीय अर्थव्यवस्थेत एमएसएमई ची भूमिका समजून घेणे.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील एमएसएमई चे महत्व जाणून घेणे.
- एमएसएमई समोरील प्रमुख आव्हानांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधाचे लेखन करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करून माहितीचे संकलन केलेले आहे.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्था ही विकसनशील स्वरूपाची असून तिच्या सर्वांगीण विकासामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे (एमएसएमई) योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग हे भारताच्या आर्थिक प्रगतीचे खरे इंजिन आहे. रोजगारनिर्मिती, उद्योजकतेचा विकास, निर्यातवृद्धी आणि नवोपक्रमाला चालना देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य हे क्षेत्र करत आहे. उत्पादन, सेवा तसेच कृषी-संलग्न क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असलेले हे उद्योग मर्यादित भांडवलात, स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर करून आर्थिक क्रियाशीलता निर्माण करतात. कोपऱ्यातील किराणा दुकान, स्थानिक कारागीर, अन्न प्रक्रिया युनिट्स तसेच माहिती-तंत्रज्ञान व सॉफ्टवेअर सेवा पुरवणाऱ्या कंपन्यांपर्यंत विविध स्वरूपाचे व्यवसाय एमएसएमई क्षेत्रात समाविष्ट होतात.

सध्याच्या काळात भारतात मोठ्या प्रमाणावर एमएसएमई कार्यरत असून ते देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) सुमारे ३० टक्के योगदान देतात. रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने हे क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे असून सुमारे १२ कोटींहून अधिक लोकांना थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देते. विशेषतः ग्रामीण व निम-शहरी भागांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करून एमएसएमई प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यास मदत करतात. तथापि,

वित्तपुरवठ्याचा अभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव आणि जटिल नियामक चौकट यांसारख्या आव्हानांचा सामना या क्षेत्राला करावा लागतो. आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी MSME क्षेत्राची भूमिका अत्यंत मोलाची आहे. स्थानिक संसाधनांचा उपयोग, कौशल्यविकास आणि सर्वसमावेशक वाढ यामुळे हे क्षेत्र सामाजिक-आर्थिक समतोल साधते. त्यामुळे MSME क्षेत्राचा विकास म्हणजेच भारताच्या समृद्ध, सशक्त आणि टिकाऊ भविष्याची दिशा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एमएसएमईची भूमिका

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ मानले जातात. आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती, निर्यातवाढ आणि प्रादेशिक संतुलन या सर्व घटकांमध्ये एमएसएमईचे योगदान बहुआयामी स्वरूपाचे आहे.

१. आर्थिक विकास आणि जीडीपी

एमएसएमई क्षेत्र उत्पादन आणि सेवा या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये सक्रिय असून देशाच्या औद्योगिक उत्पादनात सुमारे ४५ टक्के योगदान देते. लघु व मध्यम उद्योग मोठ्या उद्योगांसाठी पूरक घटक (Ancillary Units) म्हणून कार्य करतात. कमी भांडवलात जास्त उत्पादन क्षमता विकसित करून हे उद्योग देशाच्या आर्थिक वाढीचा वेग वाढवतात. यामुळे देशांतर्गत उत्पादन वाढते, गुंतवणूक प्रोत्साहित होते आणि अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत होतो.

२. रोजगार निर्मिती

भारतासारख्या लोकसंख्याबहुल देशात रोजगारनिर्मिती ही एक गंभीर समस्या आहे. या पार्श्वभूमीवर एमएसएमई क्षेत्राने सुमारे १२ कोटी लोकांना थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. कमी भांडवलात अधिक रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता ही एमएसएमई क्षेत्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. कुशल, अर्धकुशल तसेच अकुशल कामगारांना संधी उपलब्ध करून देत हे उद्योग सामाजिक-आर्थिक समावेशनाला चालना देतात.

३. निर्यात क्षेत्रातील योगदान

भारताच्या एकूण निर्यातीपैकी सुमारे ४५ ते ५० टक्के निर्यात एमएसएमई क्षेत्रातून होते. हस्तकला, कापड, चामड्याच्या वस्तू, अभियांत्रिकी सुटे भाग आणि आयटी सेवा यांसारख्या उत्पादनांना जागतिक बाजारपेठेत मोठी मागणी आहे. एमएसएमई निर्यातदार देशासाठी मौल्यवान परकीय चलन मिळवून देतात, ज्यामुळे व्यापार तूट कमी होते आणि भारताची जागतिक आर्थिक प्रतिमा अधिक बळकट होते.

४. प्रादेशिक विकास

मोठे उद्योग प्रामुख्याने शहरी भागात केंद्रीत असतात, तर एमएसएमई ग्रामीण व निम-शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत असतात. यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होते. ग्रामीण भागातील आर्थिक सक्षमीकरण, जीवनमान सुधारणा आणि संतुलित प्रादेशिक विकासासाठी एमएसएमई महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

एमएसएमईचे महत्त्व

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक कणा मानले जातात. या उद्योगांचे योगदान केवळ आर्थिक नाही, तर सामाजिक, प्रादेशिक आणि उद्योजकतेच्या दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

१. आर्थिक विकासात योगदान

एमएसएमई क्षेत्र उत्पादन (Manufacturing) आणि सेवा (Services) क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे उद्योग औद्योगिक उत्पादनात सुमारे ४५% वाटा उचलतात आणि देशाच्या GDP मध्ये सुमारे ३०% योगदान देतात. कमी भांडवलात मोठे उत्पादन करण्याची क्षमता या उद्योगाची वैशिष्ट्ये आहेत. यामुळे देशातील आर्थिक स्थैर्य वाढते, गुंतवणूक आकर्षित होते आणि उत्पादन व सेवा क्षेत्रात नाविन्यपूर्णता (Innovation) वाढते.

२. रोजगारनिर्मिती

एमएसएमई क्षेत्र भारतासारख्या लोकसंख्याबहुल देशात रोजगार निर्मितीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सुमारे ११० दशलक्ष (११ कोटी) लोकांना थेट किंवा अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. कुशल, अर्धकुशल आणि अकुशल कामगारांसाठी या उद्योगात संधी उपलब्ध असतात. यामुळे ग्रामीण व निम-शहरी भागात आर्थिक सक्षमीकरण होते, शहरांकडे स्थलांतर कमी होते आणि सामाजिक समावेशन (Social Inclusion) साधले जाते.

३. निर्यातवाढ आणि जागतिक बाजारपेठेत स्थान

एमएसएमई उद्योग भारताच्या निर्यातीत सुमारे ४५–५०% योगदान देतात. हस्तकला, कापड, चामड्याच्या वस्तू, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि अभियांत्रिकी सुटे भाग यासारखी उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणावर मागणीस उतरतात. यामुळे देशासाठी परकीय चलन मिळते, व्यापार तूट कमी होते आणि भारताची जागतिक आर्थिक प्रतिष्ठा बळकट होते.

४. प्रादेशिक संतुलन व ग्रामीण विकास

मोठे उद्योग मुख्यत्वे शहरी भागात केंद्रित असतात, तर एमएसएमई ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर पसरलेले आहेत. यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती होते, स्थानिक पातळीवर आर्थिक क्रियाशीलता वाढते आणि शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबते. प्रादेशिक विकास आणि सामाजिक संतुलन साधण्यामध्ये एमएसएमईंचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

५. नवोन्मेष आणि उद्योजकता

एमएसएमई उद्योग नवोन्मेष (Innovation) आणि उद्योजकतेला चालना देतात. हे उद्योग नवीन तंत्रज्ञान, उत्पादन पद्धती आणि व्यवसाय मॉडेल स्वीकारण्यास लवचीक असतात. स्टार्टअप्स, टेक्नॉलॉजी-आधारित व्यवसाय आणि पारंपारिक कारागिरी उद्योग या सर्वांमध्ये एमएसएमई एक महत्त्वाचा प्रेरक घटक आहेत. यामुळे अर्थव्यवस्थेत सतत नाविन्यपूर्ण वाढ साधता येते.

६. सामाजिक व आर्थिक समावेशन

एमएसएमई उद्योग लहान भांडवलात मोठे रोजगार निर्माण करतात. महिला, अनुसूचित जाती/जमाती आणि ग्रामीण उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. यामुळे सामाजिक न्याय साधला जातो आणि देशाच्या आर्थिक विकासात सर्वसमावेशक योगदान मिळते.

एमएसएमई क्षेत्रापुढील प्रमुख आव्हाने

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असले तरी या क्षेत्रास अनेक संरचनात्मक व कार्यात्मक अडचणींचा सामना करावा लागतो. या अडचणींमुळे एमएसएमईंच्या वाढीचा वेग मंदावतो तसेच त्यांची स्पर्धात्मक क्षमता मर्यादित होते.

१. वित्तीय तरलतेचा अभाव

संशोधनातून असे स्पष्ट होते की सुमारे ४० टक्के एमएसएमईंना वेळेवर व पुरेशा प्रमाणात कर्ज उपलब्ध होत नाही. पारंपरिक बँकिंग प्रणालीमध्ये तारणाची अट, दीर्घ व जटिल कर्जप्रक्रिया आणि पतक्षमता मूल्यमापनाचे कठोर निकष यामुळे लघु उद्योगांना वित्तपुरवठा मिळणे कठीण जाते. अनेक एमएसएमई अनौपचारिक स्वरूपात कार्यरत असल्यामुळे त्यांच्याकडे आवश्यक आर्थिक दस्तऐवज उपलब्ध नसतात. परिणामी, हे उद्योग सावकार किंवा अनौपचारिक वित्तसंस्थांवर अवलंबून राहतात, ज्यामुळे त्यांच्यावर उच्च व्याजदराचा बोजा पडतो आणि आर्थिक स्थैर्य धोक्यात येते.

२. तंत्रज्ञानाचा अभाव

अनेक एमएसएमई अजूनही जुन्या व अप्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादन पद्धती वापरत आहेत. आधुनिक यंत्रसामग्री, डिजिटल साधने आणि स्वयंचलित प्रणालींचा अभाव यामुळे उत्पादनक्षमता कमी राहते. तसेच, उत्पादन खर्च वाढतो आणि गुणवत्तेवरही परिणाम होतो. जागतिकीकरणाच्या युगात प्रगत तंत्रज्ञानाचा अवलंब न केल्यास आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करणे कठीण बनते. आर्थिक मर्यादा, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि प्रशिक्षण सुविधांची कमतरता ही तंत्रज्ञान स्वीकारण्यात येणारी प्रमुख अडथळे आहेत.

३. कच्च्या मालाच्या किमतीतील अस्थिरता

जागतिक बाजारपेठेतील कच्च्या मालाच्या किमतींमध्ये सातत्याने होणारे चढ-उतार एमएसएमईंसाठी मोठे आव्हान ठरतात. मोठ्या उद्योगांप्रमाणे दीर्घकालीन करार किंवा मोठ्या प्रमाणात खरेदी करण्याची क्षमता एमएसएमईंकडे नसते. त्यामुळे कच्च्या मालाच्या वाढत्या किमतींचा थेट परिणाम त्यांच्या उत्पादन खर्चावर होतो. परिणामी, नफा कमी होतो किंवा उत्पादनांच्या किमती वाढवाव्या लागतात, ज्यामुळे बाजारातील स्पर्धात्मकता कमी होते.

४. मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण

एमएसएमईंसाठी त्यांच्या उत्पादनांची योग्य बाजारपेठ निर्माण करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. मोठ्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय ब्रँड्सशी स्पर्धा करण्यासाठी आवश्यक असलेले विपणन बजेट, जाहिरात माध्यमे आणि ब्रँडिंग कौशल्य अनेक लघु उद्योगांकडे उपलब्ध नसते. तसेच, डिजिटल मार्केटिंग, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म आणि जागतिक वितरण साखळीचा मर्यादित वापर केल्यामुळे त्यांची बाजारपेठ मर्यादित राहते. परिणामी, गुणवत्तापूर्ण उत्पादने असूनही अनेक एमएसएमई अपेक्षित विक्री साध्य करू शकत नाहीत.

५. पायाभूत सुविधांचा अभाव

ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात कार्यरत अनेक एमएसएमईंना वीजपुरवठा, वाहतूक सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी यासारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव भेडसावतो. उत्पादन आणि सेवा प्रक्रिया सातत्याने चालविण्यासाठी वीज पुरवठा स्थिर असणे आवश्यक असते. परंतु ग्रामीण भागात वीज वितरणात वारंवार होणारे खंड, रस्ते व वाहतूक सुविधांचा अभाव तसेच डिजिटल नेटवर्कची कमकुवत स्थिती उद्योगाच्या कार्यक्षमतेवर

नकारात्मक परिणाम करते. या कारणास्तव उद्योग वेळेवर उत्पादन पूर्ण करू शकत नाहीत, वितरण प्रक्रियेत अडथळा येतो आणि आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते.

६. जटिल नियम

एमएसएमईंना वारंवार विविध सरकारी कायदे, नियम आणि मंजुरी प्रक्रियेचा सामना करावा लागतो. या नियामक प्रणालींमध्ये अनेकदा वेळखाऊ आणि महागडे प्रक्रियात्मक अडथळे असतात. उदाहरणार्थ, कर नियम, उत्पादन प्रमाणपत्रे, परवाने आणि विविध अहवाल सादर करणे हे उद्योगांसाठी आर्थिक व वेळेच्या दृष्टीने बोजावणारे ठरते. छोटे व मध्यम उद्योग या जटिल नियमांचे पालन करताना त्रास आणि खर्च अनुभवतात, ज्यामुळे त्यांच्या व्यवसायाच्या वाढीवर नकारात्मक परिणाम होतो.

७. कुशल मनुष्यबळाचा अभाव

एमएसएमईंना उत्पादन, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन आणि विपणन यांसारख्या क्षेत्रांत कुशल मनुष्यबळ मिळवणे ही मोठी समस्या आहे. विशेषतः तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय पदांसाठी आवश्यक प्रशिक्षित व पात्र कर्मचारी ग्रामीण व लघु शहरांमध्ये सहज उपलब्ध होत नाहीत. या अडचणीमुळे उद्योगांच्या नवोन्मेष आणि उत्पादन प्रक्रियेत अडथळा येतो. कुशल कर्मचारी नसल्यामुळे उत्पादनातील गुणवत्ता, वेळेवर वितरण आणि स्पर्धात्मक क्षमता यावर विपरीत परिणाम होतो.

सारांश

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कणा आहेत. रोजगार निर्मिती, औद्योगिक उत्पादन, निर्यात वाढ आणि प्रादेशिक संतुलन या क्षेत्रात त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सध्या भारतात सुमारे ६३ दशलक्षांहून अधिक MSME कार्यरत आहेत, जे देशाच्या GDP मध्ये सुमारे ३०% योगदान देतात आणि १२ कोटींहून अधिक लोकांना थेट किंवा अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देतात.एमएसएमई क्षेत्र भारतातील आर्थिक विकासाला गती देते, ग्रामीण व निम-शहरी भागात रोजगार निर्मिती करतो, निर्यात वाढवतो, नवोन्मेष व उद्योजकतेला चालना देतो, तसेच सामाजिक समावेशन साधतो. तथापि, वित्तीय तरलतेचा अभाव, तंत्रज्ञानाचा मागासपणा, कच्च्या मालाच्या किमतीतील अस्थिरता, मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण, पायाभूत सुविधा, जटिल नियम व कुशल मनुष्यबळाचा अभाव यांसारख्या आव्हानांचा MSME क्षेत्राला सामना करावा लागतो. एमएसएमई क्षेत्राचा सशक्त विकास आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक समावेशन आणि देशाच्या आत्मनिर्भरतेच्या उद्दिष्टासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ सूची

1. महालिंगे युवराज (2016) सूक्ष्म, लघू आणि मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राचे आर्थिक विकासातील योगदान, विकास आणि धोरणे: एक अवलोकन" Issue VIII / Vol 4 पा. नं. 42 - 46
2. Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises, Government of India. Annual Report 2022-23. New Delhi: MSME Ministry.
3. Singh, R., & Sharma, A. (2022). Role of MSMEs in Economic Development of India. Journal of Business Studies, 18(2), 45-62.
4. Kumar, P. (2021). Challenges and Growth Strategies for MSMEs in India. Indian Journal of Economics and Business, 10(4), 75-90.